

Emlékezés a 125 éve elhunyt Torma Zsófiára, az első magyar régésznőre, a Magyarhoni Földtani Társulat egyik első női tagjára

THAMÓNÉ BOZSÓ Edit
edit.thamo@gmail.com

In memory of Zsófia Torma, the first female Hungarian archaeologist and one of the earliest female members of the Hungarian Geological Society, who died 125 years ago

Abstract

Zsófia Torma (1832–1899) lived in an age when the gates of universities were still mostly closed to women, and it was rare for a woman to choose an academic career. However, with her great dedication, she became a renowned archaeologist even without an official qualification, and the first female Hungarian archaeologist, when this discipline was still in its infancy.

Thanks to her family background, she was attracted to archaeology from a young age. She was also interested in geology, in 1867 she joined the Hungarian Geological Society as one of its first female members. She studied many sites of Hunyad county in Transylvania. She sent fossils collected at the Lăpuş de Sus Miocene and Grădiştea de Munte Cretaceous sites to Budapest to the Royal Hungarian Geological Institute. These fossils were defined by Gyula Halaváts, who also described a new species of Miocene snail among them, which he named *Terebra (Myurella) Sophiae* in honor of Zsófia Torma. Zsófia's main field of interest, however, became archaeology, in which she conducted high-level research. She presented her Neolithic finds excavated at Turdaş from the Mureş riverside wall and other places at international conferences and in publications. She carried out comparative analyses and created an internationally recognized museum collection from her findings in her home in Orăştie.

She was in contact with many well-known Hungarian and foreign specialists, mainly through extensive correspondence. However, several people did not agree with her theories, or because she was a woman, they did not take notice of her. In 1899, half a year before her death, she received a prominent recognition, as the Royal Hungarian Franz Joseph University in Cluj awarded her an honorary doctorate.

Zsófia Torma discovered the internationally important Neolithic Turdaş culture, and was the first to study it and publish about it. However, due to her name and work being forgotten for many years, this archaeological culture currently known as the Vinča or Vinča–Turdaş culture.

Keywords: Vinča–Turdaş culture, prehistoric archaeology, Neolithic, palaeontology, Transylvania

Összefoglalás

Torma Zsófia (1832–1899) olyan korban élt, amikor az egyetemek kapui még többnyire zárva maradtak a nők előtt, és ritkaságnak számított, ha egy nő a tudományos pályát választotta. Ő azonban nagy elhivatottságával hivatalos végzettség nélkül is neves régésszé és egyben az első magyar régésznővé vált, ráadásul akkor, amikor még csak a kezdeti szakaszában járt ez a tudományág.

Családi háttérének köszönhetően már fiatalon vonzódott a régészet iránt, és a földtan is érdekelt. Az utóbbi bizonyítja, hogy 1867-ben belépett a Magyarhoni Földtani Társulatba, és annak első hölgytagjai között volt. Erdélyben Hunyad vármegye több feltárását tanulmányozta. Az általa Felsőlapugy miocén és Gredistye kréta lelőhelyein gyűjtött ősmaradványokból Budapestre, a Magyar Királyi Földtani Intézetnek is küldött. Ezeket Halaváts Gyula határozta meg, aki egy új miocén csigafajt is talált köztük, és ezt *Terebra (Myurella) Sophiae*-nek nevezte el Torma Zsófia tiszteletére. Zsófia fő érdeklődési körévé azonban a régészet vált, melyben magas szintű kutatásokat folytatott. Tordosnál a Maros partfalában és másutt feltárt neolitikus leleteit nemzetközi konferenciákon és publikációkban mutatta be. Összehasonlító elemzéseket végzett, és a leleteiből nemzetközileg elismert múzeumi gyűjteményt hozott létre szászvárosi otthonában.

Kapcsolatban állt számos neves hazai és külföldi szakemberrel, akikkel kiterjedt levelezést folytatott. Elméleteivel azonban többen nem értettek egyet, vagy női mivolta miatt nem vettek róla tudomást. 1899-ben, halála előtt fél évvel komoly elismerésben részesült, a Kolozsvári Magyar Királyi Ferenc József Tudományegyetem tiszteletbeli doktori címet

adományozott neki. Bár Torma Zsófia fedezte fel a nemzetközileg is jelentős neolitikus tordosi kultúrát, és ő volt az első, aki kutatta és publikált róla, mégis a neve és munkássága jó ideig feledésbe merült, így jelenleg ez a régészeti kultúra Vinča, esetleg Vinča–tordosi kultúraként él a köztudatban.

Tárgyszavak: Vinča–tordosi kultúra, őskori régészet, neolitikum, paleontológia, Erdély

Torma Zsófia életútja és kutatásai

Torma Zsófia (1. ábra) Erdélyben, Csicsókeresztúron (Cristești Ciceului) született, a helyi katolikus plébánia anyakönyve szerint 1832. szeptember 26-án. Édesapja, Torma József (1801–1861) nemesi családból származó földbirtokos, közeleti személyiség, a reformkor egyik legjelesebb erdélyi politikusa, vármegyei főjegyző, vármegyei kincstárnok és országgyűlési képviselő. Történelmi kutatásokat is végzett, és szenvedélyes műkedvelő régész volt. Oklevelészet naptár (*Calendarium Diplomaticum*) címmel írt tanulmányát halála után a fia adta ki Kolozsváron (TORMA J. 1879). Torma Zsófia édesanyja, Dániel Jozefa földbirtokos családból származott, Kudu (ma Várkudu, Coldău) faluból. Zsófiának három testvére közül a nővérei Torma Lujza (Makray Lászlóné) és Torma Júlia (Veér Zsigmondné). Bátyja, Torma Károly (1829–1897) sokoldalú tehetséggel rendelkezett. Jogi tanulmányokat végzett, majd politikusi pályára lépett, szolgabíró, főispán, képviselő és képviselőházi alelnök tisztségeket töltött be (Lukács József szóbeli közlése). Vonzotta

1. ábra. Korabeli rajz Torma Zsófiáról a berlini *Illustrirte Frauen-Zeitung* 1882. május 1-i számában (Wien Museum Online Sammlung W 8098 1-2, <https://bit.ly/4a4gFe9>)

Figure 1. Contemporary drawing of Zsófia Torma in the *Illustrirte Frauen-Zeitung* (Berlin) (May 1, 1882) (Wien Museum Online Sammlung W 8098 1-2, <https://bit.ly/4a4gFe9>)

a történelem, különösen az ókor tudománya és a római kori epigráfia. Ez hozta meg számára az MTA-tagságot is. Rövid ideig közjogot tanított a Kolozsvári Magyar Királyi Ferenc József Tudományegyetemen, majd a Budapesti Tudományegyetem érem- és régiségtani tanszékére nevezték ki. Elsősorban régészként vált elismertté, a római kor, nem utolsósorban Dacia római provincia régészeti leleteinek úttörő jellegű kutatásának és európai szintű megismertetésének köszönhetően. Budapesten ő kezdeményezte a római maradványok nagyszabású ásatásait és múzeumban való bemutatásukat. Arcképe máig látható az Aquincumi Múzeum régi főépületének déli falán. Nyugdíjba vonulását követően Olaszországban élte le életének utolsó tíz évét (KALIFF 2019).

Zsófia régészet iránti érdeklődése már gyermekkorában kialakult édesapja és bátyja hatására, akik őt is elvitték a környéken végzett ásatásaikra. Már ott nagy kíváncsisággal fordult a cserépdarabkák és egyéb leletek felé. Eleinte csak otthon, Csicsókeresztúron, múzeumszerű otthonukban tanult, édesapja tanította a történelemre. 1844-től Szatmárnémeti (Satu Mare) leányiskolájában folytatta a tanulmányait. Nagyon tehetséges, de visszahúzódnak lány volt (COLTOFEAN 2017). Érdeklődése a régészet iránt egyre erősödött. 1848-ban hazatért Csicsókeresztúrra, valószínűleg a magyar forradalom és szabadságharc miatt, amelyben családtagjai közül többen is aktívan részt vettek, így Zsófiára is erős befolyást gyakoroltak az események (KALIFF 2019).

1852-ben meghalt az egyik nővére, majd 1853-ban az édesanyja, 1861-ben pedig az édesapja. Szeretteinek halála nagyon megviselte, magára maradt a szülői házban, ezért 1861-ben Lujza nővére családjához költözött, Makray László, későbbi országgyűlési képviselő házába, Felsőpestesre (Peștișu Mic). Itt nővére gyermekeit tanította, és részt vett a háztartás vezetésében. Nővérenek egyik gyermekét, ifj. Makray Lászlót örökbe is fogadta. Ebben az időben egyaránt vonzódott a földtanhoz és a régészethez, leleteket is gyűjtött, de gondoskodó és segítőkész természete miatt a családi feladatok fontosabbak voltak számára, mint egyéni ambíciói. Földtani érdeklődésének köszönhetően 1867-ben belépett a Magyarhoni Földtani Társulatba. Az akkoriban közel 240 tagot számláló MFT-nek ő lett a nyolcadik női tagja.

Amikor nővére gyermekei már felnőttek, 1871-ben a közeli Szászvárosba (Orăștie) költözött, egyes források szerint az örökbe fogadott fiával együtt (TÉGLÁS 1901). Sajnos kevés információ áll rendelkezésre paleontológiai és geológiai kutatásairól, pedig úgy tűnik, nyolc éven át foglalkozott ezekkel (COLTOFEAN 2017). Hunyad vármegye több helyén, például Felsőlapugy (Lăpușiu de Sus), Bujtur (Buituri), Rákost (Răcăștia), Nándor (Nandru), Erdőhát (Dumbrava) és Gredistye (Grădiștea de Munte) feltárásaiból gyűjtött ősmaradványokat, kőzeteket, és csigalelőhelyek tanulmányozá-

2. ábra. Torma Zsófia őslénytani leleteinek egy része, melyet a Magyar Királyi Földtani Intézetnek adományozott (Földtani Múzeum, Szabályozott Tevékenységek Felügyeleti Hatósága, fotó: MAKÁDI László)

Figure 2. A part of the paleontological finds of Zsófia Torma, which she donated to the Royal Hungarian Geological Institute (Geological Museum, Supervisory Authority for Regulatory Affairs, photo: László MAKÁDI)

sába kezdett. Jelentős szerepet játszott a bujturi és lapugyi miocén molluszkafauna feltárásában. Begyűjtött leleteiből Budapestre, a Magyar Királyi Földtani Intézetnek gazdag ősmaradványanyagot küldött Felsőlapugy miocén és Gredistye kréta lelőhelyeinek puhatestű-faunáiból. A leleteket Halaváts Gyula geológus, paleontológus tanulmányozta, aki a Felsőlapugyról származó ősmaradványok között talált új csigafajt *Terebra (Myurella) sophiae*-nak nevezte el Torma Zsófia tiszteletére (COLTOFEAN 2017; HALAVÁTS 1884; 2–3. ábra).

1875 tavaszán Vén András, tordosi református tanító és Bartsi László járási orvos értesítette Torma Zsófiát a leletekről, melyek Tordosnál (Tordas, Turdas Tordoş) a Maros partfalából bukkantak elő (TÉGLÁS 1901, MANDICS 1987). Zsófia hamarosan felkereste a lelőhelyet, majd a nyár folyamán többször is gyűjtött onnan cserépdarabokat, sőt másokat is gyűjtésre buzdított (TÉGLÁS 1901). Ősszel igazi ásatásba kezdett Tordoson, ahol egy nagy őskori települést fedezett fel (CRISTIAN 2022). Ő maga így írt erről: „hírnévre nem törve, feltűnést kelteni nem akarva egyszerűen megmentetem a Maros hullámainál azokat a nagyon fontos leleteket, amelyek nem találtak hivatalos gyűjtőkre” (MOLNÁR 2023).

→ 3. ábra. *Maculauger sophiae* (HALAVÁTS, 1884) [= *Terebra (Myurella) sophiae* HALAVÁTS, 1884] (Földtani Múzeum, Szabályozott Tevékenységek Felügyeleti Hatósága, fotó: KÁPOSZTÁS Viktória)

→ Figure 3. *Maculauger sophiae* (HALAVÁTS, 1884) [= *Terebra (Myurella) sophiae* HALAVÁTS, 1884] (Geological Museum, Supervisory Authority for Regulatory Affairs, photo: Viktória KÁPOSZTÁS)

Akkoriban nem volt szokás, sőt többnyire nem is tartották helyénvalónak, hogy egy nő tudományos pályát válasszon. De Zsófiában erősebb volt a tudományos kutatás iránti vágy, mint a kor elvárásainak való megfelelés, és életcélja lett a régészet (KALIFF 2019). Ő is megkapta Pulszky Ferenc és Rómer Flóris 1875 áprilisában írt levelét, amelyben a magyar múzeumok és tudósok támogatását kérték az 1876-ban Budapesten megrendezésre kerülő VIII. Nemzetközi Ősrégészeti- és Antropológiai Kongresszushoz (KALIFF 2019). Ez a felkérés igen nagy megtiszteltetésnek számított, mivel Pulszky Ferenc befolyásos politikus, író és régész, a kongresszus szervezőbizottságának elnöke volt, emellett a budapesti Magyar Nemzeti Múzeum vezetője, ahol a konferenciát tartották. Rómer Flóris régész és művészettörténész a kongresszus főtitkári tisztjét látta el, ő volt korának egyik legismertebb magyar őskor kutatója, egyetemi professzor, az MTA tagja, akit a magyar régészet atyjaként is szoktak emlegetni. Válaszlevelében Zsófia bejelentette egy őskori település létezését Tordoson, és felajánlotta a segítségét a komplexebb régészeti kutatások megkezdésének előkészítésében. Mivel választ sokáig nem kapott, 1875 őszén saját maga fogott bele az ásításba (COLTOFEAN 2017). Még ugyanabban az évben a kor jelentős régészeti folyóiratában, az *Archaeologiai Értesítő*ben egy rövid ismertetés jelent meg Torma Zsófia tordosi felfedezéséről. Azt is megírták, hogy többek között régi csontokat, fogakat, fekete agyagedény-töredékeket és egy korong nélkül készült, fekete agyagedényt küldött onnan a budapesti múzeumnak, valamint hogy kívánatosnak tartották a rendszeres ásítást a lelőhelyen (*Archaeologiai Értesítő*, 1875). Zsófia leleteinek híré a kolozsvári *Magyar Polgár* napilap is közölt (DEÁK 1875). Hamarosan Koch Antal egyetemi tanár feldolgozta a tordosi ásítás őslénytani és ősembertani leleteit (KOCH 1876, TÉGLÁS 1901).

Torma Zsófia a kongresszusra való felkészülés mellett (4. ábra) további lelőhelyek keresésére is vállalkozott, és felfedezte a Nándorválya (Valea Nandrului) és az Algyógy (Geoagiu) lelőhelyeket, valamint Nándornál (Nandru) egy barlangkomplexumot. Megkezdte leletei vizsgálatát, és kidolgozta első hipotéziseit. Rómer Flóris nagyra értékelte Zsófia munkáját, kitartását és lelkesedését, de ahogy Torma Károlynak írta, „kár, hogy nem férfi!” (COLTOFEAN 2017).

Torma Zsófia 1876 szeptemberében Budapesten, a Magyar Nemzeti Múzeumban megrendezett VIII. Nemzetközi Ősrégészeti- és Antropológiai Kongresszuson mutatkozott be a tudományos körökben. Egy önálló vitrinben kiállította és ismertette tordosi és nándorvályai leleteit (COLTOFEAN 2017). Közülük nagy feltűnést keltettek azok a cserépmaradványok, melyeken bekarcolt jelek látszottak. Ezeket Zsófia valamiféle korai írásjeleknek tekintette (KALIFF 2019). Más nők is részt vettek ezen a rendezvényen, de ők főként a férfi kutatók feleségeiként vagy kísérő asszisztenseiként. A pozitív fogadtatás ellenére Zsófia már ekkor összeütközésbe került Pulszky Ferencsel és Hampel József régésszel, későbbi akadémikussal, a budapesti *Archeologiai Értesítő* szerkesztőjével, így a tudományos elismerésért még inkább meg kellett küzdenie.

A budapesti kongresszust követően Torma Zsófia folyamatosan kapcsolatban állt, főként levelezés útján, azokkal a nemzetközileg elismert szakemberekkel, akikkel a kongresszuson ismerkedett meg. Ásításait folytatta, kutatási eredményeiről előadásokat tartott és cikkeket írt. A tordosi lelőhelyről *Neolith kőkorszakbeli telepek Hunyad megyében* címmel háromrészes tanulmánya jelent meg a kolozsvári Erdélyi Múzeum Egyesület közlönyében (TORMA 1879a-c). Ebben a lelőhely rétegtani helyzetét is bemutatta, ahogyan ő

4. ábra. A VIII. Nemzetközi Ősrégészeti- és Antropológiai Kongresszus előkészületei idején készült korabeli fényképek Torma Zsófia gyűjteményének értékes darabjairól (COLTOFEAN 2015)

Figure 4. Contemporary photographs of valuable pieces from Zsófia Torma's collection taken during the preparations for the VIII. International Congress of Prehistoric Archaeology and Anthropology (COLTOFEAN 2015)

látta. Arra a következtetésre jutott, hogy itt egy nagy neolitikus település helyezkedett el, amely egy történelem előtti városhoz hasonlított, amit tűzvész pusztított el. Kutatásai során gödörházakat, felszíni építményeket és sírokat is azonosított. A lelőhely szélesebb körben is ismertté vált Téglás Gábornak a *Fővárosi Lapok*ban megjelenő újságcikkeinek köszönhetően (TÉGLÁS 1876, 1879). A nándori barlangcsoportban végzett kutatásairól és leleteiről szintén az *Erdélyi Múzeumban* számolt be (TORMA 1879d, 1880a-b).

Előadásai és publikációi révén hírnevet és elismertséget szerzett, annak ellenére, hogy elméletei ellentmondások voltak. 1880 augusztusában részt vett a Német Antropológiai, Etnológiai és Őstörténeti Társaság (Deutschen Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte) ülésén Berlinben, és ezzel nemzetközileg is ismertté vált. Itt Heinrich Schliemann trójai leleteit is megtekintette (CRISTIAN 2022), és megismerkedett Rudolf Virchow német kutatóval, a fenti társaság alapítójával, akivel aztán folyamatosan tartották a kapcsolatot. Virchow felkérésére a régésznő előadást tartott a társaság 1882-ben Frankfurt am Main-ban megrendezett konferenciájának megnyitóján (KALIFF 2019). Abban az időben a konferenciákon egy nő részvétele és leleteinek kiállítása már önmagában is szokatlan volt, de hogy tudományos előadást is tartson, ráadásul a konferencia megnyitóján, az kivételesnek számított. Nőként, előadása megtartásának lehetőségéről a társaság külön szavazással döntött (COLTOFEAN 2017). Előadása az erdélyi neolitikus telepekről származó leleteiről szólt. Akkoriban Torma Zsófia leletei egyedülállónak számítottak Európában, hasonlókat legközelebb a Földközi-tenger keleti részén, Trójában, Közel-Kelet egyes részein és Egyiptomban találtak fejlett kultúrákhoz kapcsolódva (COLTOFEAN 2017, KALIFF 2019). Előadásának anyagát még ugyanabban az évben közölte a német antropológiai társaság folyóirata, a *Correspondenz-Blatt der Deutschen Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte* (TORMA 1882a). Így Zsófia nemzetközileg is elismertté vált. Ezekon a konferenciákon más kutatók leleteit és tudományos következtetéseit megismerve megkezdte a tordosi leletek összehasonlító elemzését, amelyvel élete végéig foglalkozott.

A Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társulat gyűlésein tartott felolvasásainak anyagát egy indítványával együtt a társulat évkönyve közölte (TORMA 1882b). A kutatómunka mellett jótékonykodásra is maradt ideje és pénze, amint azt a *Vasárnapi Ujság* (1882) megírta: „Leleteinek másodpéldányait egyleteknek, iskoláknak ajándékozás daczára, hogy költséges buvárlatait mind idegen támogatás nélkül saját költségén végezze, — jótékony keze mindig tudott juttatni más nemes czélokra is. Iskolák építésére, kulturintézetekre mindig örömet áldozott s jószágán maga állított föl magyar népiskolát.” Geológiai érdeklődése sem múlt el, 1883-ban id. Lóczy Lajost levélben kérte meg két lelőhely megtekintésére (TORMA 1883). A Magyar Történelmi Társulatban és másutt, 1883–1884 során tartott előadásait a társulat közlönye is méltatta (*Századok* 1883, 1884). Publikációi sorra jelentek meg az említett *Correspondenz-Blatt*ban (TORMA 1884, 1887a, 1889a-c), a *Hunyadmegyei Történel-*

mi és Régészeti Társulat Évkönyvében (TORMA 1886) és az Erdélyi Múzeum kiadványában (TORMA 1887b). Torma Zsófia leletei közül az ősemelősök vizsgálati eredményeiről TÉGLÁS (1886) számolt be a *Földtani Közlönyben*.

Torma Zsófia számára a konferenciák nagyon fontosak voltak. Nemcsak kutatási eredményeit akarta elterjeszteni a külföldi tudományos körökben, hanem azt is remélte, hogy meg tudja vitatni a kutatókkal leletei „igazi értékét”, lehetséges értelmezését, és hogy leleteit össze tudja hasonlítani más bemutatott leletekkel. A rendezvényekhez kapcsolódó kirándulásokon a gyakorlatban is megismerhette korának ásatási módszereit, amit aztán ő is alkalmazni tudott (COLTOFEAN 2017). Külföldi útjai során az őskori múzeumi gyűjteményeket is meglátogatta és tanulmányozta (CRISTIAN 2022).

1889-ben részt vett a Deutschen Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte és a Wiener Anthropologische Gesellschaft közös közgyűlésén, ahol a négy magyar előadó közül ő volt az egyetlen nő (COLTOFEAN 2017). Itt azonban kudarcként élte meg, hogy kevesen voltak kíváncsiak az előadására, illetve kevesen rendelkeztek megfelelő ismeretekkel ahhoz, hogy néprajzi összehasonlításait megértsék (CRISTIAN 2022). Ugyanakkor a tudományos élet jelentős személyiségei ismerték el eredményeit, a magyarok közül Rómer Flóris, gróf Kuun Géza régész, keletkutató, akadémikus, a főrendiház tagja, Téglás Gábor geológus, régész, dévai iskolaigazgató, Ipolyi Arnold püspök, néprajzkutató és nem utolsósorban Kossuth Lajos is, aki megtisztelő levelet küldött Zsófiának Torinóból (SZAKÁCS 2012).

Torma Zsófia sokat olvasott, jó nyelvérzéke volt, magyar anyanyelvén kívül német, angol, francia, latin és görög nyelven is tudott olvasni. Bár abban az időben a férfi kollégák a nőket általában nem kezelték egyenrangúként, ennek ellenére kiterjedt tudományos levelezést folytatott korának neves hazai és külföldi tudósaival, például régészekkel, történészekkel, antropológusokkal, orientalistákkal és filológusokkal, köztük sok akadémikussal. A külföldi kutatók lelkesedtek munkásságának újszerűségéért, és ez jelentősen növelte az önbizalmát. Ők ösztönözték őstörténeti kutatásainak folytatására. Magyar levelezőtársai közt volt többek között Rómer Flóris, Hampel József, Goldziher Ignác, Hunfalvy Pál, Török Aurél, Nyáry Jenő, Haynald Lajos, Téglás Gábor, Kuun Géza, Hermann Antal, Riedl Frigyes és Szilády Áron; a német és osztrák tudósok között Heinrich Schliemann, Johannes Ranke, Matthäus Much, Otto Helm, Ludwig Lindenschmit, Eduard Krause, Friedrich Kurtz, Abraham Lissauer, Albert Voss, Paul Reinecke, Rudolf Virchow és mások. Olyan angol tudósokkal is levelezett, mint Sir John Lubbock, Archibald H. Sayce és Francis J. Haverfield. Külföldi levelezésének több célja is volt. Egyrészt saját leleteinek megismertetése, másrészt több információ szerzése leletei értelmezéséhez és jelentőségük megítéléséhez. Harmadrészt így akart elismertséget szerezni, mivel munkásságát, részben női mivolta miatt, a magyar régészek közül sokan semmibe vették. Zsófia azt remélte, ha a nyugat-európai tudományos körök elismerését elnyeri, akkor a magyar tudósok is el fogják ismerni. Levelezőtársai közül elsősorban Goldziher Ignác akadémikus, orientalista, az

arab világ kutatója és Johannes Ranke antropológus álltak Zsófia mellé a más szakemberekkel folytatott vitákban, és segítettek neki különböző helyzetekben, amikor előítéletekkel szembesült a nők tudományos életben való részvételével szemben. Ők segítették a konferenciákon való részvételét is, támogatták a publikálásban és terjesztették elméleteit (COLTOFEAN 2017).

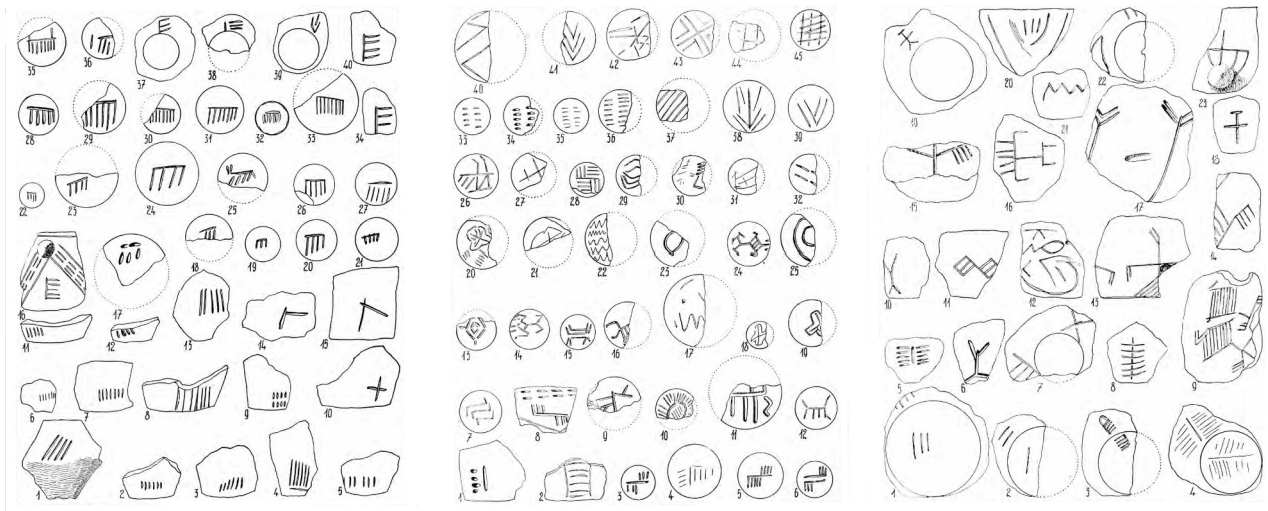
Torma Zsófia az erdélyi őskori leleteiből és az ezekkel való összehasonlításra szolgáló közel-keleti leletekből korához képest egyedülálló gyűjteményt hozott létre szászvárosi otthonában, bár a másoktól kapott tárgyak egy részéről később kiderült, hogy hamisítványok (KALIFF 2019). A több ezer tordosi őskori lelet között sok edény-, figura- és kerámiatöredék akadt, számos darabon bekarcolt jelekkel és mintákkal (5. ábra). Zsófia minden leletet aprólékosan leírt és illusztrált. A leleteken talált feliratokat ősi írás jeleinek tartotta, és lelőhelyük alapján Tordos-írásnak nevezte el (CRISTIAN 2022). Mivel hasonló jelek a Trójában és Knószszoszbán feltárt tárgyakon már ismertek voltak, Zsófia ezekkel hasonlította össze őket (KALIFF 2019).

Torma Zsófiát sokan Erdély őstörténetének szakértőjeként tartották számon. Ő mindenkit bátorított és meghívott, hogy tanulmányozza a leleteit. A külföldi tudósok közül Albert Voss, Rudolf Virchow, Alfred von Domaszewski, Otto Keller, Paul Reinecke, Francis Haverfield és a La Tène-kultúrát kutató Otto Tischler is felkereste (TÉGLÁS 1901, COLTOFEAN 2017, KALIFF 2019). Paul Reinecke régész, aki akkoriban még pályafutása elején járó fiatalember volt, kétszer is ellátogatott Szászvárosba, és tanulmányozta Zsófia gyűjteményét. Ezután az *Archaeologiai Értesítő*ben három cikket publikált a tordosi leletekről, melyeket részben a Torma-gyűjteményben látott, ám Torma Zsófiára nem, illetve nem megfelelően hivatkozott (REINECKE 1896, 1898, 1899).

Többen kértek leleteket Torma Zsófia archeológiai gyűjteményéből, és ő sok adományt küldött Európa-szerte, például Szentpétervárra, Gdanskba, Athénbe és Párizsba. Alexandra Anders szerint több mint 1500 tordosi lelet került az

európai múzeumok gyűjteményeibe (COLTOFEAN 2017). A régész nő 1891-ben eladta a gyűjteményét az Erdélyi Múzeum Egyesületnek, abban az időben igen tekintélyesnek számító összegért, ötezer forintért és évi nyolcszáz forint járadékért, de úgy, hogy a gyűjteménye haláláig nála maradt (MADARASSY 2012a-b).

Az *Ethnografische Analogieen* című könyvét 1894-ben Jénában adták ki (TORMA 1894), ami nagy sikert jelentett számára. Ebben a különböző vallások és kultúrák közötti hasonlóságokat és különbségeket is vizsgálta. Az erdélyi Tordos kőkori leleteit különböző időszakok és földrajzi környezetek akkoriban ismert leleteivel hasonlította össze, és úgy értelmezte. Bemutatott elméleteit csak feltételezett, illetve lehetséges analógiákként írta le (TÖRÖK 2016). Torma Zsófia elmélete szerint a tordosi, a trójai és a legkorábbi sumer műveltség közös forrásból eredt. Ebben több külföldi tudós egyetértett vele, például Ludwig Lindenschmit, Mathias Much, Johannes Ranke, Archibald H. Sayce, Heinrich Schliemann, Rudolph Virchow és Albert Voss. Később azonban kiderült, hogy Trója jelentősen fiatalabb, mint a tordosi és a sumer kultúra, de Zsófia idejében ezt még nem tudták (KALIFF 2019). Kutatási eredményei a románok eredetének kérdését is érintették, és szembekerült korának nacionalista ideológiájával. Könyvének egyik utolsó bekezdésében reményét fejezte ki, hogy hozzájárul a nemzetek megbékéléséhez: „Ha ez a rövid munka, ez a kis erőfeszítés hozzájárulhatna társadalmunk jobbá tételéhez, hozzájárulhat ahhoz a szent feladathoz, hogy választ adjon az emberiség és a nemzetiségek nagy kérdéseire, és ezzel véget vessen minden nemzeti előítéletnek és félreértésnek, és az örök békét segítse elő, akkor én elérem a célokat.” (COLTOFEAN 2017). Könyvének megjelenése után több európai egyetem felkérte előadások tartására. Akkor már elmult 60 éves, és az anyagi helyzete sem volt jó, mivel pénzének nagy részét ásatásokra és a régészeti leletek összehasonlító gyűjteménybe rendezésére költötte (KALIFF 2019). Utolsó megjelent írásában a székelyek és a magyar törzsek kapcsolatára vonatkozó elméletét ismertette (TORMA 1896, 1897).

5. ábra. Rajzok a tordosi edényleletek alján és oldalán látható jelekről (ROSKA 1941)

Figure 5. Drawings of the marks on the bottom and sides of the Turdas pottery finds (ROSKA 1941)

Fennmaradt naplói szerint Zsófia nagyon érzékeny ember volt, időnként depressziós gondolatokkal is küzdött. Élete utolsó kilenc éve feszültségekkel teli, zaklatott időszak volt, a családi és szakmai nézeteltérések fokozódtak, és egészségügyi problémái is súlyosbodtak (COLTOFEAN 2017). Mindezeket azzal próbálta ellensúlyozni, hogy még nagyobb lendülettel folytatta tudományos munkáját, és a természet szépségéből merített erőt. Akkor volt a legboldogabb, amikor otthona nyugalmaiban rendezte ásatásainak leleteit, és kutatási eredményeit kéziratokba, naplókba rögzítette (KALIFF 2019).

Utolsó éveiben is bővítette a Hunyad vármegye archeológiai leleteit bemutató monográfiájának kéziratát, és főként Dacia római uralom előtti időszakáról szóló német nyelvű, tekintélyes méretű, kb. kétezer ábrát tartalmazó monográfiáján dolgozott (*Dacia vor der römischen Occupation*). Az utóbbit be is fejezte, azonban megfelelő támogatás hiányában nem sikerült kiadatnia (COLTOFEAN 2017).

1899 májusában komoly elismerésben részesült. Schneller István, a Kolozsvári Magyar Királyi Ferenc József Tudományegyetem bölcsészeti karának dékánja levélben értesítette, hogy a kar egyhangúlag tiszteletbeli doktorául választotta, és ezen ügyet jóváhagyásra a minisztériumhoz és azon át Ferenc József királyhoz felterjesztette. Az akkor már idős, súlyos beteg és megkeseredett régész először vissza akarta utasítani a címet, és úgy reagált, hogy „holt lóra patkó” (MOLNÁR 2023). Végül azonban elfogadta, és valójában nagyon örült a kitüntetésnek, amelyhez sok hazai és külföldi gratulációt kapott. Így Torma Zsófia lett az első nő, akit a kolozsvári egyetem ezzel a címmel kitüntetett (MOLNÁR 2023).

Alig fél évvel később, 1899. november 14-én, életének 68. évében váratlanul elhunyt. Szászvárosi otthonában, az íróasztalánál érte a halál, valószínűleg szívmegállás következtében (COLTOFEAN 2017). Temetésén az Erdélyi Múzeum Egyesület nevében Békessy Károly búcsúztatta, valamint Csengeri János egyetemi tanár. A Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társulat következő közgyűlésén Téglás Gábor és Herrmann Antal tartott róla megemlékezést, melyben Torma Zsófiát a „daciai ősrégészet”, illetve „a magyar tudományos Olympus Pallas Athénéje”-ként említették (TÉGLÁS 1901, HERRMANN 1901). A *Földtani Közlöny* is megemlékezett róla mint az első magyar nőről, aki elnyerte a tiszteletbeli doktor címet és mint a Magyarhoni Földtani Társulat rendes tagjáról (*Földtani Közlöny* 1900).

Torma Zsófia tudományos öröksége és az utókor emlékezete

Torma Zsófia halála után a 10 387 leletből álló archeológiai gyűjteménye a kolozsvári Erdélyi Múzeum-Egylethez (Erdélyi Múzeum Egyesület, EME) került (COLTOFEAN 2017), de mivel az egyletet 1948-ban egy időre megszüntették, a régészeti gyűjteményét szétosztották különböző intézmények között. Napjainkban Torma Zsófia hagyatékának egy része – a régészeti anyag, az 1972-ben publikált levelezése stb. – az Erdélyi Nemzeti Történelmi Múzeumának (Muzeul Na-

țional de Istorie a Transilvaniei) gyűjteményei között található (Lukács József szóbeli közlése). Kéziratban maradt munkái közül a Hunyad vármegye történetét feldolgozó monográfiáját Kuun Géza és Téglás Gábor jelentette meg 1902-ben (TORMA et al. 1902). Zsófia könyvtárának egy része, 238 kötet az Erdélyi Múzeum Egyesülethez került Makray László adományaként (*Erdélyi Múzeum*, 1903). Azonban 1948 után az EME könyvvállományát átvette a Kolozsvári Egyetemi Könyvtár (napjainkban Kolozsvári Lucian Blaga Központi Egyetemi Könyvtár, Biblioteca Centrală Universitară Lucian Blaga Cluj-Napoca), ahol jelenleg is megtalálhatók (Lukács József szóbeli közlése).

A nándori Sárkány-barlangban Torma Zsófia és Téglás Gábor által gyűjtött nagy mennyiségű ősmaradványt később Orosz Endre vizsgálta, aki hód (*Castor fiber*) állkapocstöredéket is talált köztük (OROSZ 1912). A Torma-gyűjtemény számbavételére Hampel József, majd Pósta Béla régészek tettek kísérletet (LÁSZLÓ 2019), végül a katalógust Roska Márton állította össze 1941-ben (ROSKA 1941). Zsófia leveleit Gyulai Pál tette közzé 1972-ben (GYULAI 1972). Dacia római uralom előtti időszakáról szóló monográfiájának kézírata szintén a kolozsvári Erdélyi Múzeumba került, kiadását is tervezték, bár egyes vélemények szerint a kézirat és rajzai már minőségileg nincsenek kiadásra alkalmas állapotban (SZAKÁCS 2012). A Magyar Királyi Földtani Intézetnek adományozott őslénytani leletei a mai napig megtalálhatók az intézet jogutódjának Földtani Múzeumában (2. ábra).

Az 1970-es évek elején Torma Zsófia *Ethnographische Analogieen* című könyve Fehér Anna kezdeményezésére, Foyta István fordításában, kibővítve, *Sumér nyomok Erdélyben* címmel magyarul is kiadásra került Dél-Amerikában (TORMA 1972, 1973). Később, 2008-ban és 2018-ban Magyarországon is kiadták ezt a könyvet a Magyar Ház, illetve a Hermit kiadók gondozásában (TORMA 2008, 2018). Torma Zsófia születésének 150. évfordulója emlékére Tulok Magdolna régész közölt publikációt az *Archaeologiai Értesítőben* (TULOK 1990). A *Karszt és barlang* folyóiratban is megemlékeztek róla mint az első tudós nőről a magyar barlangkutatásban (SZÉKELY & PATAY 1991, PATAY & SZÉKELY 1992). A *Holt lóra patkó* című tanulmánykötet 1999-ben jelent meg Makkay János régész szerkesztésében, melynek különös címe Torma Zsófia első reakciójára utal, amikor a későn érkező doktori elismerésről értesült (MAKKAY 1999). A kötethez Anders Alexandra régész is nagyban hozzájárult, aki a tordosi leletanyag újrafeldolgozásával, valamint Torma Zsófia személyével és munkásságával is foglalkozott (ANDERS 1999). A tordosi edénytöredékeken és korongokon látható jeleket egyesek írásjeleknek tartják, melyek hasonlítanak bizonyos ékírásos leletekre, és székely-magyar rovásírásnak is nevezik (SZAKÁCS 2012), míg mások szerint csupán tulajdonjegyek vagy díszítő motívumok.

Szászvárosi házára 2004-ben a helyi önkormányzat emléktáblát helyezett, amit sajnálatos módon a későbbiekben a tulajdonos eltávolított. Az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület helyi elnöke, Fülöp Júlia kezdeményezésére 2005-től évente Torma Zsófia-emlékünnepeket tartanak elsősorban Szászvárosban. 2007-ben Budapesten, a Magyarok Há-

zában Torma Zsófia-émlékkonferenciát rendeztek. Józsa Judit kerámiaszobrász és művészettörténész a *Magyar Nagyasszonyok*-sorozatában készített kisplasztikát Torma Zsófia emlékére. Számos tanulmány és újságcikk jelent meg Torma Zsófiáról, például 2011-ben Jáki Gábor közölt róla hosszabb írást az interneten (JÁKI 2011). Vincze Zoltán kolozsvári régészeti iskoláról szóló kötetében (VINCZE 2014) sok utalás szerepel arról, hogyan próbálták feldolgozni Torma Zsófiának az EME-gyűjteménybe került hagyatékát 1899 és 1919 között.

Laura Coltofean régész nő doktori kutatása Torma Zsófia munkásságára irányult. Ehhez 2013 és 2016 között tanulmányozta a kutató személyes és szakmai életével kapcsolatos archív anyagokat, melyeket hét magyarországi és romániai intézményben őriznek (COLTOFEAN 2017). Torma Zsófiáról és felfedezéseiről Anders Kaliff uppsalai régészprofesszor svéd nyelven írt könyve 2020-ban jelent meg (KALIFF 2020), a mű magyarul is olvasható Bereczky Rebeka fordításában (KALIFF 2019). Torma Zsófia életművének tanulmányozói közül Friedrich Klára és férje, Szakács Gábor – akik a rovásírás kutatásával is foglalkoznak – több előadásban és tanulmányban méltatták a régész nő munkásságát (FRIEDRICH 2007, SZAKÁCS 2012), majd kezdeményezésükre 2022-ben Budapest XVI. kerületében, Sashalom területén egy sétányt neveztek el a tiszteletére, amely mentén később botanikai tanösvényt is kialakítottak.

Cristian Réka angol nyelvű tanulmánya 2022-ben jelent meg a régész nőről a *Pioneer Hungarian Women in Science and Education* című könyv első kötetében, az Akadémiai Kiadónál (CRISTIAN 2022). Ugyanebben az évben a Magyar Televízió (MTVA) *Magyar Nők* című filmsorozatában egy közel fél órás film készült Torma Zsófiáról Dombrovsky Linda rendezésében (DOMBROVSKY 2022). 2023-ban Molnár Csilla írása látott napvilágot Zsófiáról a *Fejezetek a neveléstudomány és a nőtörténet köréből* című könyvben, a Soproni Egyetem kiadásában (MOLNÁR 2023).

Születésének 190. évfordulója alkalmából 2023 januárjában a Pannon Kultúrák Összesség Kutató és Képzőközpont és a Zürichi Magyar Történelmi Egyesület emlékülést rendezett a tiszteletére Budakalászon (HARASZTI & DARAI 2023). 2023 novemberétől ismét emléktábla jelzi Torma Zsófia szászvárosi házát, ezen három nyelven (románul, magyarul és angolul) olvasható, hogy ebben az épületben lakott 1861 és 1899 között az első közép- és kelet-európai régész nő (GÁSPÁR-BARRA 2023). Az emléktábla azonban saj-

nos nem a házra került, hanem a ház elé, a járdát burkoló kőlapok közé.

Összefoglalás

Torma Zsófia a régészeti kutatások kezdeti szakaszában élt. Az akkoriban született elméletek közül sok mára már elavult, mégis éppen ezek a kutatási eredmények alapozták meg az archeológia további fejlődését. Annak ellenére, hogy Zsófia hivatalos egyetemi régészeti vagy történelmi végzettség nélkül dolgozott, magas szintű régészeti szakmai tevékenységet folytatott (KALIFF 2019), felfedezései úttörő jellegűek voltak. Leleteit nagyrészt néprajzi és történelmi analógiák segítségével elemezte. Egyes régészeti értelmezései, elméletei vakmerőnek számítottak, és jelentősen eltértek az akkor elfogadott nézetektől, ezért azokat olykor még megfontolásra sem tartották érdemesnek. Volt, aki csak „álmodozó nőnek” tartotta, akinek az elméletei túl bizonytalan alapokra épültek. Női mivolta is hozzájárulhatott ahhoz, hogy a kutatási eredményei nem kaptak megfelelő elismerést a kortársaitól, és Tordos kapcsán nem hivatkoztak rá a későbbi idevonatkozó publikációkban, így neve a nemzetközi régészettörténetben feledésbe merült (KALIFF 2019). Ennek következménye, hogy miután 1914-ben a tordosi leletekhez hasonlókat fedeztek fel a mai Szerbia területén Vinča településnél, a továbbiakban csak Vinča, esetleg Vinča–tordosi kultúráként volt ismert ezt a kb. Kr. e. 5700–4500 közötti neolitikus kultúra (KALIFF 2019).

Torma Zsófia volt az első magyar, sőt valószínűleg közép- és kelet-európai női archeológus, akit a világ első régész női között kell említenünk (KALIFF 2019). Ezért a geológustársadalom is büszke lehet rá, hogy a kutatót föld- és őslénytani érdeklődésének köszönhetően a Magyarhoni Földtani Társulat első női tagjai között tarthatjuk számon.

Köszönetnyilvánítás

Torma Zsófia Magyar Királyi Földtani Intézetnek adományozott őslénytani leleteinek a felkutatásáért és lefotózásáért dr. Palotás Klárát, Makádi Lászlót és Káposztás Viktóriát, a kézirat pontatlanságainak helyreigazításáért a bírálókat, különösen dr. Lukács József történészt, a kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem Egyetemtörténelmi Múzeumának munkatársát illeti hálás köszönet.

Irodalom – References

- ANDERS A. 1999: A tordosi lelőhely és az ásatások története. – In: MAKKAY J. (szerk.): *Holt lóra patkó. Tanulmányok Torma Zsófia (1840–1899) emlékezetére.* – Tractata Minuscula **17**, 41–79.
- Archaeologiai Értesítő 1875: Erdélyi őscsont-, kő-, cserép- és bronz lelethelyek. – *Archaeologiai Értesítő* **9/6**, 186.
- COLTOFEAN, L. 2015: Object Photography in 19th Century Archaeology. The Photographs of Zsófia Torma's Archaeological Collection. – *Brukenenthal. Acta Musei* **10/1**, 35–48.
- COLTOFEAN, L. 2017: Zsófia Torma: A pioneer of prehistoric archaeology in nineteenth-century Transylvania. – In: SZABÓ, Cs., RUSU-BOLINDE, V., RUSTOIU, G. T. & GLIGOR, M. (eds): *Adalbert Cserni and His Contemporaries. The Pioneers of Alba Iulia and Beyond.* – Mega Publishing House, Cluj-Napoca, 327–354.
- CRISTIAN, R. M. 2022: Zsófia Torma (1832–1899): Hungary's First Woman Archaeologist. – In: CRISTIAN, R. M. & KERCHY, A. (szerk.): *Pioneer Hungarian Women in Science and Education.* – Akadémiai Kiadó, Budapest, 36–48.
<https://doi.org/10.1556/9789634547730>
- DEÁK G. 1875: A tordosi régészeti telepről. – *Magyar Polgár* **9/254** (Kolozsvár, 1875. november 6.), 1–2.
- DOMBROVSZKY L. 2022: Magyar Nők. Torma Zsófia. – *Magyar Televízió (MTVA)*, (<https://videa.hu/videok/tudomany-technika/torma-zsofia-a-magyar-regeszno-friedrich-klara-eloadasa-mFXucRgDg9JcuZRy>).
- Erdélyi Múzeum 1903: Adományok az Erdélyi Múzeum-Egyletnek. – *Erdélyi Múzeum* **20/5**, 282.
- FRIEDRICH K. 2007: Egy asszony a magyar régészet szolgálatában. – *Honlelél* 2007 július, 39–42.
- Földtani Közlöny 1900: Társulati ügyek. – *Földtani Közlöny* **30/1–4**, 51–52.
- GÁSPÁR-BARRA R. 2023: Felavatták Torma Zsófia szászvárosi emléklakettjét. – *Nyugati Jelen weboldal* (<https://nyugatijelen.com/jelenido/felavattak-torma-zsofia-szaszvarosi-emleklakettjet>).
- GYULAI P. 1972: *Torma Zsófia levelesládájából.* – Téka, Kriterion kiadó, Bukarest, 167 p.
- HALAVÁTS Gy. 1884: Új alakok Magyarország mediterránkorú faunájából. – *Természetrajzi Füzetek* **8/3**, 171–180.
- HARASZTI Zs. K. & DARAI L. 2023: 190 éve született Dr. Torma Zsófia, az első magyar régésznő című emlékülés előadásai. – *Acta Historica Hungarica Turiciensia* **38/2**, 350 p.
- HERRMANN A. 1901: Dr. Torma Zsófiáról. – *A Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társulat Évkönyve* **12**, 29–32.
- JÁKI G. 2011: Torma Zsófia élete és munkássága. – *Magyar Megmaradásért weboldal*, (<https://magyarmegmaradasert.hu/szerzok/osszes-szerzo-irasai/item/2257-torma-zs%C3%B3fia-%C3%A9lete-%C3%A9s-munk%C3%A1ss%C3%A1ga>).
- KALIFF, A. 2019: *Torma Zsófia és a civilizáció bölcsője.* – Erdély úttörő régésznője és felfedezései. – Ághegy-Liget Baráti Társaság Könyvek, Székely Ház Alapítvány kiadása, 119 p.
- KALIFF, A. 2020: *Zsófia Torma och civilisationens vagg: en kvinnlig arkeologipionjär och hennes upptäckter.* – Carlsson Bokförlag AB, 175 p.
- KOCH A. 1876: Erdély ősemlős maradványai és az ősemlősre vonatkozó leletei. – *Erdélyi Múzeum-Egylet Évkönyvei, Új folyam* **1/5**, 117–158.
- LÁSZLÓ A. 2019: Száz év után. Gondolatok Pósta Béla kolozsvári régészeti iskolájáról (1899–1919). – *Székelyföld* **23/7**, 89–122.
- MADARASSY E. 2012a: Tanulmány Dr. Torma Zsófiáról – az első tudományos módszerrel dolgozó magyar régésznőről, a TORDOSI kultúra felfedezőjéről. – *Ághegy, Skandináviai Magyar Irodalmi és Művészeti Lapfolyam* **39**, 5311–5338.
- MADARASSY E. 2012b: Tanulmány Dr. Torma Zsófiáról – az első tudományos módszerrel dolgozó magyar régésznőről, a TORDOSI kultúra felfedezőjéről. – *Ághegy, Skandináviai Magyar Irodalmi és Művészeti Lapfolyam* **40**, 5469–5506.
- MAKKAY J. (szerk.) 1999: *Holt lóra patkó. Tanulmányok Torma Zsófia (1840–1899) emlékezetére.* – Tractata Minuscula **17**, 156 p.
- MANDICS Gy. 1987: *Rejtélyes írások.* – Akadémiai Kiadó, Budapest, 156 p.
- MOLNÁR Cs. 2023: Torma Zsófia, az első magyar régésznő. – In: KÉRI K. (szerk.): *Fejezetek a neveléstudomány és a női történet köréből.* – Soproni Egyetem Kiadó, Sopron, 153–162. <https://doi.org/10.35511/978-963-334-503-0-12>
- OROSZ E. 1912: Adatok a hód (Castor fiber L.) hazai elterjedéséhez. – *Földtani Közlöny* **42/11–12**, 904–908.
- PATAY, P. & SZÉKELY, K. 1992: Zsófia Torma. The first woman-scientist in Hungarian speleology. – *Karszt és Barlang, Special Issue* **1992**, 93–94.
- REINECKE P. 1896: A neolitikori szalagdíszű keramika magyarországi csoportja. – *Archaeologiai Értesítő* **16**, 289–294.
- REINECKE, P. 1898: A tordosi őstelep agyagműveiről. – *Archaeologiai Értesítő* **18**, 97–103.
- REINECKE P. 1899: Tordos és Trója. – *Archaeologiai Értesítő* **19**, 115–123.
- ROSKA M. 1941: *A Torma Zsófia-gyűjtemény az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárában. Die Sammlung Zsofia von Torma in der Numismatisch-archaeologischen Abteilung des Siebenbürgischen Nationalmuseums.* – Gróf Teleki Pál Tudományos Intézet, Kolozsvár, Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet, Kolozsvár, 350 p.
- SZAKÁCS G. 2012: Az első magyar régésznő. – *Magyar Demokrata* 2012. május 9., 28–29.
- Századok 1883: A rumánok eredetéhez. – *Századok* **17**, 477–482.
- Századok 1884: Vidéki társulatok. – *Századok* **18**, 92–93.
- SZÉKELY K. & PATAY P. 1991: Torma Zsófia. Az első tudós nő a magyar barlangkutatásban. – *Karszt és barlang* **1991/1–2**, 53–56.
- TÉGLÁS G. 1876: Torma Zsófia. (Kőkorszakbeli telepek felfedezője.) – *Fővárosi Lapok*, 1876. augusztus 25., 913.
- TÉGLÁS G. 1879: Egy erdélyi hölgy értekezése. Torma Zs.: Hunyadmegyei neolith-kőkorszakbeli telepek. – *Fővárosi Lapok*, 1879. november 7., 1232–1233.
- TÉGLÁS G. 1886: Újabb adatok az Erdélyi medence ősemlőseihez. – *Földtani Közlöny* **16/1–2**, 39–43.
- TÉGLÁS G. 1901: Dr. Torma Zsófia emlékezete. – *A Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társulat Évkönyve* **12**, 7–28.

- TORMA J. 1879: *Oklevelészeti naptár. (Calendarium Diplomaticum.)* – Torma Károly kiadása, Kolozsvár.
- TORMA Zs. 1879a: Neolith kőkorszakbeli telepek Hunyad megyében. – *Erdélyi Múzeum* **6/5**, 129–155.
- TORMA Zs. 1879b: Neolith kőkorszakbeli telepek Hunyad megyében. – *Erdélyi Múzeum* **6/6**, 190–192.
- TORMA Zs. 1879c: Neolith kőkorszakbeli telepek Hunyad megyében. – *Erdélyi Múzeum* **6/7**, 193–211.
- TORMA Zs. 1879d: Ősrégészeti újabb leletek. – *Erdélyi Múzeum* **6/10**, 311.
- TORMA Zs. 1880a: A nándori barlangsoportozat. – *Erdélyi Múzeum* **7/6**, 153–171.
- TORMA Zs. 1880b: A nándori barlangsoportozat. – *Erdélyi Múzeum* **7/7**, 206–209.
- TORMA, Zs. 1882a: Ueber neolitische Wohnstätten Siebenbürgens. – *Correspondenz-Blatt der deutschen Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte* **13/9**, 90–98.
- TORMA Zs. 1882b: Hunyad-vármegye őskori történelméhez. (Három fölolvás és egy indítvány.) – *A Hunyad megyei Történelmi és Régészeti Társulat Évkönyve 1880–1881*, 5–51.
- TORMA Zs. 1883: *Levél id. Lóczy Lajosnak.* – Kézirat, Magyar Természettudományi Múzeum Tudománytörténeti Gyűjtemény.
- TORMA, Zs. (TORMA, S. von) 1884: Brief über den Stand der Untersuchungen über die Urstämme Siebenbürgens. – *Correspondenz-Blatt der deutschen Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte* **15/11**, 198–199.
- TORMA Zs. 1886: A német anthropologok XIII. nagygyűlése. – *A Hunyad megyei Történelmi és Régészeti Társulat Évkönyve* **3**, 56–58.
- TORMA, Zs. (TORMA, S. von) 1887a: Ueber den Planetenkultus des vorrömischen Daciens. – *Correspondenz-Blatt der deutschen Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte* **18/1**, 8–9.
- TORMA Zs. 1887b: A római uralom előtti Daciának planeta-cultusáról. – *Az Erdélyi Múzeum-Egylet Bölcsélet-, Nyelv- és Történettudományi Szakosztályának Kiadványai* **4/2**, 73–78.
- TORMA, Zs. (TORMA, S. von) 1889a: Ueber Thrako-Daciens symbolisierte Thonperlen, Sonnenräder und Gesichtsurnen. – *Correspondenz-Blatt der deutschen Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte* **20/2**, 11–14.
- TORMA, Zs. (TORMA, S. von) 1889b: Ueber Thrako-Daciens symbolisierte Thonperlen, Sonnenräder und Gesichtsurnen. – *Correspondenz-Blatt der deutschen Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte* **20/3**, 19–22.
- TORMA, Zs. (TORMA, S. von) 1889c: Ueber Thrako-Daciens symbolisierte Thonperlen, Sonnenräder und Gesichtsurnen. – *Correspondenz-Blatt der deutschen Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte* **20/4**, 28–29.
- TORMA, Zs. (TORMA, S. von) 1894: *Ethnographische Analogieen. Ein Beitrag zur Gestaltungs- und Entwicklungsgeschichte der Religionen.* – Herman Costenoble, Jena, 76 p.
- TORMA Zs. 1896: Hazánk népe ősmityhosának maradványai. – *Szolnok-Dobokamegyei nők ezredévi emléklapja*, 33–36.
- TORMA Zs. 1897: A tordosi őstelep és hazánk népe ősmityhosának maradványai. – In: *Hunyad megye Monographiája*, Budapest, 1897, 3–16.
- TORMA Zs. 1972: *Sumér nyomok Erdélyben.* – Magyar Őskutatás kiadása, Buenos Aires, 43 p.
- TORMA Zs. 1973: *Sumér nyomok Erdélyben.* – Magyar Őskutatás 2. kiadása, Buenos Aires 226 p.
- TORMA Zs. 2008: *Sumér nyomok Erdélyben.* – Magyar Ház Könyvek, Magyar Ház Kiadó, Budapest, 256 p.
- TORMA Zs. 2018: *Sumér nyomok Erdélyben.* – Hermit Kiadó, Miskolc, 218 p.
- TORMA Zs., KUUN G. & TÉGLÁS G. 1902: *Hunyadvármegye története I. – Hunyadvármegye földjének története az őskortól a honfoglalásig.* – Athenaeum Kiadó, Budapest, 256 p.
- TÖRÖK, B. Zs. 2016: *Exploring Transylvania, geographies of knowledge and entangled histories in a multiethnic province, 1790–1918.* – *National cultivation of culture* **10**. – Brill, Leiden, 300 p. <https://doi.org/10.1163/9789004303058>
- TULOK M. 1990: 150 éve született Torma Zsófia. – *Archaeologiai Értesítő* **117/2**, 253–255.
- Vasárnapi Ujság* 1882: Torma Zsófia. – *Vasárnapi Ujság*, 1882. szeptember 24., 621.
- VINCZE Z. 2014: *A kolozsvári régészeti iskola a Pósta Béla-korszakban (1899–1919).* – Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 812 p.
- Kézirat beérkezett: 2024. 06. 11.